Res Rhetorica

ISSN: 2392-3113

Normy w komunikowaniu retorycznym
Norms in rhetorical communication

12 (4) 2025

ISSUE EDITORS: AGNIESZKA KAMPKA, MARTA KOBYLSKA

VARIA

JOANNA PARTYKA
INSTYTUT BADAŃ LITERACKICH PAN, POLSKA
https://orcid.org/0000-0003-0676-758X
joanna.partyka@ibl.waw.pl

Retoryczna polemika z ustalonymi kulturowo granicami kobiecości w instrukcjach dla nowicjatu zakonu karmelitanek bosych
Rhetorical polemic against culturally established boundaries of femininity in instructions for the novitiate of the Order of Discalced Carmelite Nuns

Abstract

Kształtowanie przyszłej zakonnicy było zadaniem szczególnie odpowiedzialnym. Mistrzynie nowicjatu miały do dyspozycji instrukcje, jak należy postępować z kandydatkami do zakonu. W artykule zanalizowano kobiece XVII-wieczne teksty, podejmujące kwestię kształcenia nowicjuszek wstępujących do zakonu karmelitanek bosych. Powstały one w trudnych dla karmelitanek czasach walki o kształt wspólnoty po śmierci Teresy z Ávili w 1582 r. Dwie przywołane tu autorki, Maria od św. Józefa i Anna od św. Bartłomieja, znalazły się w centrum konfliktu, opartym na antagonizmie *my* (mniszki) i *oni* (spowiednicy i prowincjałowie). Obie, świadome siły narzędzi retorycznych, stawiały się w sytuacji walczących o kształt spuścizny po Matce Założycielce rycerek.

Training a future nun was a particularly responsible task. Novitiate masters were given instructions on how to deal with female candidates for the order. The article analyzes 17th-century texts written by women addressing the issue of training novices entering the Order of Discalced Carmelites. These texts were written during a challenging period for Carmelite nuns amidst the disputes over the future of the community following the death of Teresa of Ávila in 1582.The two authors referenced here, Mary of St. Joseph and Anne of St. Bartholomew, were at the heart of the conflict, driven by tension between *us* (the nuns) and *them* (the confessors and provincials). Both authors, aware of the power of rhetorical devices, positioned themselves as female knights fighting for the shape of the legacy of the Founding Mother.

Key words

karmelitanki bose, instrukcje wychowawcze, Maria od św. Józefa, Anna od św. Bartłomieja, kobiece autorki
Discalced Carmelite nuns, educational instructions, Mary of St. Joseph, Anna of St. Bartholomew, women authors

License

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 international (CC BY 4.0).
The content of the license is available at http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Received: 31 March 2025 | Accepted: 10 November 2025
DOI: https://doi.org/10.29107/rr2025.4.14

Res Rhetorica, ISSN 2392-3113, 12 (4) 2025, p. 262

JOANNA PARTYKA
INSTYTUT BADAŃ LITERACKICH PAN, POLSKA
https://orcid.org/0000-0003-0676-758X
joanna.partyka@ibl.waw.pl

Retoryczna polemika z ustalonymi kulturowo granicami kobiecości w instrukcjach dla nowicjatu zakonu karmelitanek bosych

„Kształtuj je z wielką troską, aż uformuje się w nich Jezus Chrystus"
María de San José, *Instrucción de novicias* (1602)

Na przestrzeni wieków mniszka zamknięta za klasztornymi murami w percepcji ogółu pozostawała wciąż słabą niewiastą, narażoną w większym stopniu niż mężczyzna – przez swą fizyczną i duchową słabość cechującą jej płeć – na wszelkie pokusy prowadzące do występku. „[W]zorowej zakonnicy przypisywano te same cechy, co kobiecie świeckiej: musiała być cnotliwa, uległa, skromna, posłuszna, nieśmiała itd., ale wszystkie te przymioty musiały być rozwinięte u niej do perfekcji" [*A la monja modelo se le exigían las mismas cualidades que a una mujer laica: debía ser casta, sumisa, humilde, obediente, vergonzosa, etc., pero llevando todas estas características hasta un extremo*[1]] (Lewandowska 2019, 191[2]). Kształtowanie przyszłej zakonnicy, poprzedzone oceną jej predyspozycji fizycznych i psychicznych do trudnego, pełnego poświęcenia życia w ascezie i zdolności do głębokich przeżyć religijnych, także mistycznych, było zatem zadaniem szczególnie odpowiedzialnym. Mistrzynie nowicjatu wspomagane bywały wskazówkami, jak należy postępować z kandydatkami do zakonu: jakie cechy charakteru należy w nich wzmacniać, a z jakimi (i jak) walczyć, jaką wiedzę im dostarczyć, by stały się wartościowymi zakonnicami, wreszcie – jak im pomóc w zmaganiach z przeciwnościami, jakie napotykają młode kobiety postawione w szczególnej sytuacji odizolowania od świata zewnętrznego i konieczności skupienia się na

1. Wszystkie tłumaczenia, o ile nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki.
2. Julia Lewandowska w obszernej monografii *Escritoras monjas. Autoridad y autoría en la escritura conventual femenina de los Siglos de Oro* zebrała bogatą bibliografię dotyczącą życia zakonnego i twórczości zakonnic różnych formacji w czasach nowożytnych. Jej pionierskie ustalenia, także metodologiczne, są wykorzystywane i powszechnie cytowane przez kolejnych badaczy. W artykule skupiam się na wybranych źródłach, analizując kwestie, które do tej pory nie zostały wystarczająco opracowane. Te, które jedynie sygnalizuję, czytelnik może pogłębić, korzystając ze wskazówek bibliograficznych zestawionych w pracy Lewandowskiej.

trudnej duchowości. Warto prześledzić pod tym kątem siedemnastowieczne teksty, podejmujące kwestię wychowania i kształcenia nowicjuszek wstępujących do zakonu karmelitanek bosych, mając na uwadze szczególnie rygorystyczny charakter odnowionej reguły, pozostający w zgodzie z prymitywną duchowością pierwszych mnichów chrześcijańskich (Ojców Pustyni). Instrukcje, mające postać osobnych dziełek bądź wskazówek zamieszczonych w rozproszonych dokumentach lub innych, obszerniejszych pismach opracowywały zarówno kobiety, jak i mężczyźni. Do najbardziej znanych należą: *Instrucción de novicias. Diálogo entre dos religiosas, que Gracia y Justa se llaman, sobre la oración y mortificación con que se deben criar las novicias* Marii od św. Józefa (Salazar) (1548-1603) oraz wydana anonimowo przez męskiego autora *Instrucción para educar las novicias carmelitas descalzas, en todos los conventos de la religión / publicada por orden y mandato de nuestro definitorio general celebrado en Toledo el año 1691* (w tym samym roku wydano *Instrucción para criar las novicias Carmelitas Descalzas, en todos los conventos de la Religion: impressa de orden y mandato de nuestro capitulo general*, en Madrid: en la imprenta de Bernardo de Villa-Diego, 1691). Pierwsze dzieło, napisane w roku 1602, ma formę dialogu humanistycznego, często wykorzystywanego w literaturze dydaktycznej. Nie zostało opublikowane za życia autorki – ukazało się drukiem dopiero w 1612 r. w przekładzie na język francuski[3]; oryginał hiszpański zaginął. Drugie ma charakter normatywny i zostało napisane przez nieznanego z nazwiska karmelitę (być może autorów było kilku). Dzieli je prawie sto lat. Analizując pisma, w których znalazły się wskazówki dotyczące przygotowania nowicjuszek do życia w Karmelu, warto przywołać także teksty mniej znanej, choć wybitnej, karmelitańskiej autorki i mistyczki, Anny od św. Bartłomieja (1549-1626), pisane w latach 1606-1623.

Zwróćmy uwagę na fakt, że kobiece instrukcje powstawały w trudnych dla karmelitanek bosych czasach walki o kształt wspólnoty po śmierci Teresy od Jezusa z Ávili w 1582 r. Prowincjał generalny o. Doria (Nicolás de Jesús María, 1539-94) był zwolennikiem linii ascetycznej, nakładającej ścisły rygor w życiu wspólnoty, w przeciwieństwie do reprezentowanej przez wiernych uczniów Teresy – Hieronima Gracjana (poprzednika Dorii) i Jana od Krzyża – linii humanistycznej. Doria dążył do pozbawienia przeorów i prowincjałów wszelkiej władzy, oddając ją w ręce założonego przez siebie organu administracyjnego, Konsulty (*Consulta*). Był też przeciwny zakładaniu klasztorów karmelitańskich poza Hiszpanią. Rządy Konsulty w szczególny sposób ingerowały w wolność mniszek. Postrzegany przez nie jako aparat dyscyplinujący, zagrażał ich podmiotowości (cf. Atienza López 2016). Maria od św. Józefa była za łagodnym sprawowaniem rządów w żeńskich

3. *Pour I'Instruction des Novices. Dialogue entre deux Religieuses nommèes Grace el Iusté, touchant l'Oraison e Mortiftcalion en laquelle ils doivent estre institués*, [París, 1612].

klasztorach, samodzielnym zarządzaniem finansami i dobieraniem spowiedników. Doria nie aprobował takiej wolności w kobiecych wspólnotach (Mujica 2020, 86). Maria, wspierana przez Gracjana i Jana od Krzyża, korespondując z Dorią, odpierała jego ataki, widząc w nich jawną dyskryminację kobiet. W starciu z Dorią stała się jedną z wielkich obrończyń ducha reformy terezjańskiej (*Frente a él [Doria], María de San José se convertirá en una de las grandes defensoras de espíritu de la reforma realizada por la santa fundadora, junto al mismo san Juan de la Cruz, el padre Jerónimo Gracían y la madre Ana de Jesús (Lobera)*, Martínez Muñoz 2024, 63). Z kolei Anna od św. Bartłomieja „była bliska stanowisku Nicolása Dorii, rozumiejąc jego modyfikacje jako duchową otwartość, a nie ograniczenie wolności" (*se mostró cercana a la posición de Nicolás Doria, entendiendo sus modificasiones como apertura espiritual y no como restricciones de la libertad*, Lewandowska 2019, 265).

Hiszpańskie karmelitanki bose wdrażały reformę opartą na charyzmacie Teresy od Jezusa w całej Europie, również w Rzeczypospolitej. Poszukiwania tego rodzaju tekstów w Polsce nie dały jednak spodziewanego rezultatu. Polskie mistrzynie nowicjatu wzorowały się niewątpliwie na wskazówkach świętej z Ávili i jej hiszpańskich spadkobierczyń, trudno jednak znaleźć na to dowody w postaci pozostawionych pism i dokumentów. W archiwach polskich karmelitanek znajdziemy jedynie spis obowiązków nowicjuszek na kolejne dni tygodnia, wykaz modlitw oraz wytyczne uroczystego przyjęcia habitu zakonnego (por. Dudała 2022).

Przyjrzyjmy się wymienionym wyżej tekstom pod kątem ich funkcjonalności i dostosowania do środowiska karmelitańskich mniszek.

Maria od św. Józefa (Salazar), której poświęcono już wiele uwagi (cf. Lewandowska https://escritoras-monjas.al.uw.edu.pl/maria-de-san-jose-o-c-d; Martínez Muñoz 2024), była ulubioną uczennicą Matki Fundatorki karmelitanek bosych, wybraną przez przyszłą świętą na jej kontynuatorkę. Zanim wstąpiła do klasztoru karmelitanek w Malagón, związana była ze środowiskiem uczonych humanistów w Toledo i tam zaczęła komponować swoje pierwsze religijne wiersze. Poza poezją (*redondillas*, wiersze okolicznościowe) pozostawiła też traktaty pedagogiczne i historyczne oraz teksty mistyczne. Znamienna jest forma *Instrucción de novicias*. Jest to wybór niewątpliwie przemyślany – dialog jako gatunek literacki to narzędzie silnie zretoryzowane i przez to wyjątkowo skuteczne w dydaktyce. Formą dialogu Maria od św. Józefa posłużyła się także w *Libro de recreaciones*; dzieło to, które powstawało w Lizbonie w latach 1583-1585, a więc wcześniej, „można uznać za pierwsze dzieło tego gatunku napisane przez kobietę w języku hiszpańskim, a także pierwsze, w którym osoby prowadzące dialog są kobietami" (*puede ser clasificado como la primera obra de este género literario de autoría femenina escrita en lengua castellana y también la primera donde todas las interlocutoras*

del diálogo son mujeres, Lewandowska 2019, 256-257). Hiszpańska badaczka Ana Martínez Muñoz (2024, 78) zwraca uwagę na erudycję Marii i świadome posługiwanie się narzędziami retorycznymi. Przeorysza klasztoru w Malagón, w Sewilli oraz klasztoru św. Alberta w Lizbonie (którego była fundatorką) jest także autorką zwięzłych definicji i zaleceń opatrzonych tytułem *Avisos y máximas para gobernar religiosas*. Nie jest to forma dialogowa, choć pojawiają się przewrotne pytania, wymagające jednoznacznej odpowiedzi (*subiectio* i *communicatio*):

> Czy Przeorysza która niczego nie wybacza jest dobra? Nie. A jeśli wszystko wybacza, czy jest dobra? Nie. Czy ta, która pozwala na zbyt wiele, jest dobra? Nie. – A jeśli działa zbyt odruchowo czy jest dobra? Nie. – Czy ta, która chce wszystko wiedzieć, wszystko sprawdzać, jest dobra? Nie. – A jeśli nie chce niczego wiedzieć, nic zgłębiać, albo też nie zwraca uwagi na drobne przewinienia i wady, czy jest dobra? Nie. Czy ta, która ma zawsze surowe oblicze i zły humor jest dobra? Nie. A jeśli okazuje słabość i bojaźliwość czy jest dobra? Nie.
>
> [*Una Prelada que nada perdone, ¿es buena? No. –Si lo perdona todo, ¿es buena? No. – La que pródiga ¿es buena? No. – Si es demasiado mecánica, ¿es buena? No. –La que quiere saberlo todo, todo verificarlo,¿ es buena? No. –Si nada quiere saber, nada profundizar, o que no hace caso de pequeños defectos, o de faltas menudas, ¿es buena? No. La que tiene siempre austero el semblante y el humor, ¿es buena? No. Si es de un porte flaco y tímido, ¿es buena? No.*] (María de San José [1590-1592] 1982, 537).

Ten cykl pytań i odpowiedzi (*subiectio* i *hypofora*) ma przekonać siostrę przełożoną, że jedyną właściwą postawą w kwestii kształcenia młodych zakonnic jest zachowanie umiaru we wszystkim. By właściwie rządzić, musi moderować w sobie wszystkie wymienione skrajności.

Maria od św. Józefa, kontynuując dzieło Teresy de Jezusa, miała pełną świadomość specyfiki kobiecego doświadczenia. W *Consejos que da una priora* z 1590 r. czytamy:

> I choć wiem, że wielu świętych pisało i wciąż pisze o tym, sądzę, że podniosły charakter [tych pism] wyklucza kwestie kobiece, ponieważ, by prowadzić je w pokoju i ku pożytkowi, potrzebna jest bez wątpienia inna wiedza i inne zabiegi; i skoro my też nimi jesteśmy, mamy strzec się i uczyć nawzajem.
>
> [*Y aunque sé los muchos santos de esto han escrito y cada día escriben, creo que sus levantados espíritus no se aplican a menudencias de mujeres, porque sin duda es necesaria otra ciencia y artificios para encaminarlas en paz y aprovechamiento; y pues nosotras lo somos, tendremos licencia de advertirnos y enseñarnos*] (za: Lewandowska 2019, 255-256).

„La carmelita humanista" (karmelitanka-humanistka) powtarza to przekonanie w *Avisos y máximas para gobernar religiosas*:

> Aby kierować mniszkami w pokoju i sprawić, by rozwijały się w cnocie, potrzebna jest większa wiedza niż ta, jaką dysponują mężczyźni, nawet święci i mędrcy; ponieważ u panien występują pewne szczególne cechy, które należy rozumieć, a na które mężczyźni nie potrafią przystać, choć

są one zgodne z ich naturą. Z tego powodu lepiej jest pod wieloma względami, by uczyły się wzajemnie.

[*Para gobernar religiosas en paz, y hacerlas adelantar en la virtud es necesaria una ciencia superior a la de los hombres aun santos y sabios; porque en las doncellas hay unas menudencias muy particulares, es que es preciso entender, a las que los hombres no sabrian contraerse, y a las que ellas naturalmente se aplican. Por esto, las religiosas son en muchos puntos más hábiles para enseñarse a si mismas*] (María de San José [1590-1592] 1982, 535).

Dobrze charakteryzuje ten model życia we wspólnocie Ana Martínez Muñoz:

Maria od św. Józefa opowie się za humanizmem terezjańskim, który podkreśla wagę życia wspólnotowego, centralne miejsce modlitwy wewnętrznej i macierzyńskie rządy przeorysz, do czego doda przestrogę przed zagrożeniem, jakie mogą stwarzać źli spowiednicy.

[*María de San José optará por el humanismo teresiano, que pondera la importancia de la vida comunitaria, la centralidad de la oración personal y el gobierno maternal de las prioras, a lo que se unirá una advertencia del peligro que traen consigo los malos confesores*] (2024, 73).

Kształcenie nowicjuszek ma zatem przebiegać w inny nieco sposób niż przygotowywanie do życia zakonnego mężczyzn. Autorka instrukcji wyraźnie daje do zrozumienia, że nawet uczeni bracia nie powinni mieszać się do edukacji zakonnic, gdyż nie są w stanie zrozumieć ich dusz. W instrukcji napisanej przez nieznanego karmelitę również dostrzega się ten problem. Autor tłumaczy, dlaczego zaistniała konieczność napisania i opublikowania specjalnych wskazówek dla mistrzyń kształcących nowicjuszki:

Doświadczyliśmy już pewnych strat i niemało trudności, aby dostosować pod każdym względem edukację nowicjuszek do edukacji nowicjuszy, ponieważ życie codzienne tych drugich różni się pod wieloma względami od życia tych pierwszych. Doświadczaliśmy i doświadczamy, że we wspólnotach naszych sióstr zakonnych panuje mniejsza jednorodność w edukacji nowicjuszek, nawet wśród tych, które są kształcone w tym samym klasztorze; być może każdej przełożonej i mistrzyni nowicjatu wydaje się, że jej sposób rządzenia i kształcenia nowicjuszek jest bardziej zgodny ze zwyczajami pierwszych matek niż inne wzory.

[*Se han experimentado algunas quiebras y no pocas dificultades en ajustarse la educación de las novicias, á la de los novicios en todo, por ser en muchas cosas diferente la vida regular de éstos á la de aquéllas, se ha experimentado y se experimenta en las comunidades de nuestras religiosas menos uniformidad en la educación de sus novicias, aun de las que se educan en un mismo convento, pareciendo quizá á cada prelada y maestra, que su modo de gobierno y educación de novicias es más conforme á las costumbres de las madres primitivas que el ajeno*] (Anonim [1691]1907, 6).

Została tu skrytykowana zalecana w kobiecej instrukcji (i zapewne stosowana) metoda indywidualnego podejścia do każdej nowicjuszki. Maria od św. Józefa uważała, że trzeba pozyskać serca młodych kobiet, obdarzyć je miłością, zachowując przy tym autorytet, a nie jedynie ganić i rozkazywać: „nie jest to Przełożony, lecz kapitan galery" (*no es esto ser un Prelado, sino cómitre de galera*, María de San José [1590-1592] 1982, 538). Mistrzyni powinna z delikatnością i cierpliwością

obchodzić się z nowicjuszkami, oferując im pomoc na każdym kroku, tak aby czuły się zaopiekowane i kochane. Kary należy stosować tylko w wyjątkowych okolicznościach, pamiętając, że mają być lekarstwem, a nie uciemiężeniem.

> Och, gdybym mogła wam opowiedzieć, w jakie wielkie zło popadają Przełożeni, którzy w każdej godzinie i na każdego trzymają rózgę w ręku, nie zastanawiając się nad tym, że kara powinna być środkiem zaradczym i lekarstwem! (*¡Oh, si pudiera yo decir los grandes males en que caen los Prelados que a todas horas y para toda clase de personas tienen la vara en la mano, sin considerar que los castigos deben ser remedios y medicinas!*, María de San José [1590-1592] 1982, 539).

W tych słowach przejawia się wrażliwość i czułość, ale i humanistyczna myśl pedagogiczna, dająca jednostce, podlegającej formowaniu, poczucie wolności i godności. Metody wychowawcze należy dostosować do charakteru i usposobienia, bacznie obserwując predyspozycje psychiczne, a także do sił fizycznych („musisz zastosować do każdej z nich odpowiednie metody, aby zaprowadzić je na pożądaną Ścieżkę", *debes usar medios apropiados a cada una para conducirlas al Camino deseado*, María de San José, [1602] 1982, 574; „w pewnych przypadkach dobrze będzie wybaczyć i zaprzestać tej ciągłej walki, i poluźnić cięciwę łuku, żeby się nie zerwała", *en ciertos casos estará bien disimular y renunciar a esta continua guerra y relajar la cuerda del arco para que no se rompa*, María de San José, [1602] 1982, 575). Zanim się zgani za coś, należy pochwalić za coś innego, jest to dobra strategia wychowawcza. Nie należy niczego forsować na siłę: „Bóg, który jest wszechstronnym Mistrzem i którego powinniśmy naśladować, uczy nas, by łagodnie zarządzać wszystkim, inne działanie jest nieroztropne" (*Dios que es Maestro universal y a quien debemos imitar, nos enseña a disponer las cosas con suavidad, pues lo contrario es de insensatos*, María de San José, [1602] 1982, 575).

Mistrzyni jest jak matka. W rozmowie z Justą Gracia (*alter ego* autorki) podkreśla: „Jesteś matką, która mlekiem świętych praw karmi je i pielęgnuje w swoich ramionach. I musisz je kochać [...]. Kształtuj je z wielką troską, aż uformuje się w nich Jezus Chrystus" (*Tú eres la madre que con la leche de las santas leyes, las alimentas y amamantas entre tus brazos. Y las debes amar [...]. Críalas con gran cuidado hasta que Jesucristo se forme en ellas*, María de San José, [1602] 1982, 590). Maria od św. Józefa ostro krytykuje wszelkich władców stosujących przemoc, by osiągnąć swoje cele, niekoniecznie zgodne z dobrem ogółu, jest to bowiem z natury złe. Jeśli po roku próby okaże się, że pozostawienie nowicjuszki za klasztornym murem, w ocenie mistrzyni, przyniesie szkodę jej samej i zakonnej społeczności, trzeba ją oddalić, przekonując „z miłością i słodyczą, że to życie nie jest dla niej" (*con amor y dulzura que esta vida no es para ella*, María de San José [1602] 1982, 580). A zatem należy to zrobić łagodnie, by nie uczynić krzywdy młodej osobie. Dając te rady, autorka powołuje się nieustannie na pisma swojej mistrzyni, Teresy od Jezusa, zwłaszcza na *Camino de Perfección* (*Droga*

do doskonałości). Warto tu wspomnieć, że św. Teresa nie uznała za konieczne pozostawienie instrukcji dla nowicjuszek jako osobnego dziełka, wskazówki dla mistrzyń nowicjatu i przeorysz pojawiają się jednak w innych jej tekstach[4]. Maria od św. Józefa jest pierwszą kobietą, która podjęła się zebrania w jednym dziele rozsianych po różnych pismach zaleceń św. Teresy. Ewidentnie nawiązywała do *Camino*, poszerzyła jednak instrukcję o część poświęconą mistrzyni nowicjatu.

Delikatność i rozwaga w postępowaniu z nowicjuszkami ma związek z narzuconym przez mężczyzn przekonaniem o wrodzonej kobiecej słabości, nie tylko fizycznej. „Siły kobiet są ograniczone i może pojawić się pokusa, by zaszczepić w nich strach, co może doprowadzić do całkowitej utraty zdrowia" (*Las fuerzas de las mujeres son limitadas, y pudieran ser tentaciones para infundirles miedo haciéndoles perder del todo la salud*, María de San José [1602] 1982, 582). Pojawiają się tu także odniesienia do powszechnie uznawanych obowiązków kobiet:

> Powróćcie teraz do swojego wzoru, licząc w nim nitki, i pracujcie nad tym aż nabędziecie wprawy, i dołóżcie kolorów do swojej pracy. Mówię tym językiem, córki, ponieważ igła i robótki ręczne przynależą kobietom; wybierajmy porównania, dzięki którym będziemy mogły nawzajem się rozumieć, jako że każdy mistrz zna się na swoim rzemiośle.
>
> [*Volved en seguida a vuestro modelo, contando los hilos de éste y trabajad en esto hasta que adquiráis habilidad y procurad poner los colores sobre la labor. Hablo este lenguaje, hijas, porque la aguja y labores son propias de las mujeres; elíjamos comparaciones con que nos podamos entender, como cada maestro se entiende en su arte*] (María de San José [1602] 1982, 598).

Z retorycznego punktu widzenia zastosowana tu analogia (topos z porównania) musiała być skuteczna. Interesujące jest natomiast, że autorka uznała za konieczne wytłumaczenie się z tego, że posłużyła się obrazem kobiety kulturowo przymuszonej do pełnienia konkretnych ról społecznych (przysłowiowy kołowrotek i igła) i pozbawionej wyboru. Wydaje się, że autorka nie do końca zgadza się z panującą przez wieki doktryną o wrodzonej słabości i niedoskonałości kobiecej. Wizja słabej niewiasty (por. słowa św. Teresy z *Księgi życia* (*Libro de la vida*, 18,4; 11,14): „[Jestem] kobietą, i to nie prawą, lecz niegodziwą" ([*Soy*] *mujer, y no buena sino ruin*); „niewiasty jak ja – wątłe i słabe" (*mujercitas, como yo, flacas y con poca fortaleza*), Santa Teresa de Jesús 1967, 124, 95) wykorzystywana była przez silne duchowo kobiety jako paradoksalny, świadomy zabieg retoryczny, który Alison Weber (1996) nazwała retoryką kobiecości (*rhetoric of femininity*), posługującą się z jednej strony topiką skromności, z drugiej – ironią. Maria od św. Józefa boi się wkraczać w zawiłości materii Stworzenia, choć chętnie by o tym opowiadała. Nie chce jednak urażać uszu mędrców przez swoją ignorancję. Zwróćmy uwagę na taką przewrotną konstatację: „jestem kobietą i słuszne jest to, że się boję. Bycie

4. Zalecenia dla mistrzyń nowicjatu i przeorysz znajdują się przede wszystkim w *Libro de las Fundaciones* (Księga fundacji), *Constituciones* (Konstytucje) i *Camino de Perfección* (Droga do doskonałości).

kobietą może usprawiedliwiać moje słowa z uwagi na potężną moc uczuć, jakie nami powodują" (*soy mujer y es razonable que tema: y el ser mujer podrá servir de excusa de lo que digo a causa de la fuerza tan vehemente que el afecto tiene sobre nosotras* ([1602] 1982, 611).

Maria od św. Józefa zauważa, że najłatwiej trafić do nowicjuszek za pomocą bliskich im słów, obrazów i przykładów, odwołujących się do spraw związanych z codziennym bytowaniem. Wskazówki te zastosowała też do własnych tekstów – język analizowanych pism karmelitanki w porównaniu z językiem „męskiej" instrukcji jest zdecydowanie mniej wyszukany; podobnie jest z obrazowaniem. Autorka posługuje się prostymi przykładami i metaforami, nawiązującymi do Biblii, ale i do codziennych obserwacji („Aby wyobrazić sobie moc słońca, które widzimy, i korzyści, jakie nam ono daje, nie wznosimy naszych myśli ku czwartemu niebu, gdzie ono jest, czujemy bowiem jego ciepło i siłę tutaj, gdziekolwiek pójdziemy, i wystarcza nam, że widzimy się przezeń otoczeni", *Para imaginar la virtud del sol que vemos y la comodidad que recibimos de él, no elevamos nuestro pensamiento hasta el cuarto cielo en donde está, pues sentimos aquí su calor y su fuerza en cualquier sitio en que nos metamos y nos basta vernos rodeados por él*, ([1602] 1982, 605). Kobiety nie są wystarczająco wyedukowane, by zrozumieć zawiłości języka uczonego. Gracia, wyjaśniając Juście, na czym polega modlitwa myślna, mówi:

> Wiem, że to wszystko jest pięknie wyjaśnione w uznanych księgach, lecz my, ignorantki, nie rozumiemy tego. I obawiam się, że naraża to niektóre z nas na niebezpieczeństwo. Aby nasze siostry mogły ustrzec się przed nim, trzeba, byś je o tym pouczyła. Nasza Święta Matka Założycielka ostrzega nas przed tym niebezpiecznym krokiem w rozdziale 22 swej *Biografii* [Vida] oraz w rozdziale siódmym *Twierdzy wewnętrznej*.
>
> [*Sé que todo esto está bien explicado en los libros aprobados, pero nosotras que somos ignorantes no lo entendemos. Y temo que esto ponga en peligro a algunas. Para que nosotras hermanas se cuiden de este peligro, conviene que las instruyas. Nuestra Santa Madre Fundadora nos avisa de este paso peligroso en el capítulo 22 de su Vida, y en el capítulo séptimo de las séptimas Moradas*] ([1602] 1982, 600).

Nieuczone kobiety mają zatem swoją Uczoną, wykształconą w szkole Ducha Świętego, która posługuje się językiem zrozumiałym przez siostry (María de San José [1602] 1982, 599).

W *Instrucción de novicias* Marii od św. Józefa pojawia się polemika z wcześniejszymi instrukcjami pisanymi przez mężczyzn, przeznaczonymi dla zakonów obojga płci. Przykładem może być *Instrucción de novicios* autorstwa ojca Juana de Jesús María (Aravalles) z 1591 r. Krytyczne uwagi autorki do wcześniejszych instrukcji odnieść można też do wspomnianego wyżej anonimowego dziełka *Instrucción para educar las novicias carmelitas descalzas* z 1691 r. Maria od św.

Józefa pisze:

> Jakiż może być pożytek z tylu rzeczy napisanych po to, by kształcić nowicjuszki, jeśli Mistrzynie zadowalają się tylko tym, by nauczyć je trzymania rąk pod szkaplerzem i przestrzegania ceremonii, które, choć dobre, nie stanowią istoty religii?
>
> [*¿Para qué servirán tantas cosas escritas para instrucción de las novicias si las Maestras se contentan sólo con enseñarles a llevar las manos debajo del escapulario y hacer algunas ceremonias que, aunque sean buenas, no son lo esencial de la religión?* ([1602] 1982, 624-625).

Można uznać, że za tymi słowami kryje się niezgoda na narzucanie pobożności powierzchownej bez głębszej refleksji. W instrukcji z 1691 r. czytamy: „Trzeba, by nasze siostry dokonały wielkiej reformy i naprawy wszystkich swoich pięciu zmysłów; niech oczy skierowane będą w ziemię, na wzór Chrystusa" (*Conviene, pues, que nuestras hermanas pongan en todos sus cinco sentidos grande reformación y enmienda: los ojos puestos en el suelo, á imitación de Cristo*), Anonim [1691]1907, 97). Zwraca się szczególną uwagę na całą postawę zakonnicy, sposób chodzenia, ubiór opisany w szczegółach (odwołuje się tu autor do św. Bonawentury i św. Wincentego Ferreriusza). Jeśli nowicjuszka musi z jakiegoś powodu podnieść wzrok, nie powinna rozglądać się dookoła ani za siebie. Ręce mają być zawsze schowane pod habitem, nogi złączone razem. Nie wolno też opierać się o ścianę czy ławkę. Sporo też miejsca poświęca karmelita cnocie czystości, m.in. dokładnie opisuje, jak przyszła zakonnica ma traktować własne ciało, gdy przebywa sama w celi, a jak, gdy dzieli celę z inną nowicjuszką. Krytykowana była dbałość o strój: „w żadnym wypadku nie będzie tolerowana wśród sióstr nadmierna dbałość o suknię i habit, i traktowanie ciała, czy też nadmierna pilność wokół tego, by być czysto i schludnie ubranymi i zadbanymi" (*y en ninguna manera se consentirá entre las Hermanas curiosidad en el vestido y túnica y tratamiento de su cuerpo ó cuidado demasiado de andar limpias y bien puestas y aseadas*, Anonim [1691]1907, 173). Podobne treści nie pojawiają się w pismach Marii od św. Józefa.

Kwestionując przydatność wcześniejszych instrukcji, Maria od św. Józefa krytykuje mistrzynie nowicjatu, które nie radzą sobie z pełnioną funkcją, co było zapewne częstym przypadkiem. Mówi o tym wyraźnie Gracia:

> Gdyby nasz Pan obdarzył nas tak wielkim miłosierdziem, że w każdym klasztorze byłaby mądra Mistrzyni, nie pragnęłybyśmy już niczego innego. [...]. Ale któż znajdzie dzielną niewiastę? To rzecz trudna i dlatego zadowolimy się tym, co mamy.
>
> [*Si nuestro Señor nos concediera tan gran misericordia que en cada convento hubiera una Maestra sabia, no habría más que desear [...]. Pero ¿quién encontrará una mujer fuerte? Es cosa difícil, y por esto nos contentaremos con menos*] (María de San José [1602] 1982, 630).

„Dzielna niewiasta" to bohaterka poematu z Przypowieści Salomona (31,10-31).

Nie bez przyczyny autorka *Instrucción* wskazuje to właśnie biblijne miejsce. Werset 26, który nie jest tu przywoływany, brzmi: „Otwiera usta z mądrością: na języku jej miłe nauki”[5]. Takie powinny być mistrzynie nowicjatu – kobiety mądre, kierujące się miłością i silne. Mogą także zachowywać niezależność wobec mężczyzn. Maria od św. Józefa w *Avisos y maximas para gobernar religiosas* wskazuje, jakich spowiedników akceptować, a jakich oddalić. Oddalić należy tych, którzy są zmienni w zachowaniu, melancholijni, udają jedynie nabożność, są dwulicowi, kapryśni i mają ukryte ambicje. To już była specyfika karmelitanek po reformie terezjańskiej. To dzięki Wielkiej Reformatorce karmelitanki mogły się cieszyć względną samodzielnością i niezależnością.

Nie ulega wątpliwości, że Maria od św. Józefa świadomie posługiwała się narzędziami retorycznymi, prowadząc listowną, dość agresywną polemikę z Nicolasem Dorią. Ewidentnie czuła się ofiarą męskich manipulacji, a zarazem bohaterką w walce o pozostawienie terezjańskich *Konstytucji* w oryginalnym kształcie. List, wysłany prawdopodobnie do Jana od Krzyża na jego prośbę, relacjonujący wydarzenia siedmiu lat konfliktu z Dorią z punktu widzenia Marii, został przemyślany retorycznie (cf. Mujica 2020, 96). Po dość prowokacyjnym wstępie pojawia się *captatio benevolentiae* – Maria pisze, że zmuszona jest przerwać pięcioletnie milczenie na wyraźną prośbę. Bárbara Mujica, analizując list, zauważa, że autorka przejrzyście buduje swoją strategię retoryczną w oparciu o etos, patos i logos:

> Etos, który odnosi się do cnoty i uczciwości, widoczny jest w domaganiu się przez nią uprawomocnienia jej historii; tylko jej wersja konfliktu jest prawdziwa […]. Twierdzi, że przerywa milczenie służąc Bogu, przedstawia się jako służebnica Ducha Św., nośnik Słowa Bożego. Maria kreuje się na krzyżowca zaangażowanego w nieustanne poświęcanie się w Jego służbie, odwołując się w sposób oczywisty do patosu, grając na emocjach czytelnika. Przez resztę listu przedstawia siebie jako ofiarnego baranka, którego jedynym pragnieniem jest zachowanie pokoju w zakonie i ochrona niewinnych przed niesprawiedliwymi oskarżeniami.
>
> [*Ethos, which appeals to one's own reputation for virtue and honesty, is apparent in Maria's insistence on the veracity of her story; only her version of the conflict is true […]. She argues that she is breaking her silence in service to God, thereby portraying herself as a handmaiden of the Spirit, a vehicle of God's Word. Maria's self-fashioning as a crusader engaged in constant self--sacrifice in His service in an appeal to pathos that is clearly meant to play on her reader's emotions. Throughout the rest of the letter, she depicts herself as a sacrificial lamb whose only desire has been to keep peace in the order and protect the innocent from unjust accusations*] (Mujica 2020, 97).

Druga pisarka, na którą warto zwrócić uwagę to bł. Anna od św. Bartłomieja (cf. Lewandowska 2019, 434-435) – autorka rozproszonych w pismach ascetyczno-doktrynalnych wskazówek dla mistrzyń nowicjatu i dla nowicjuszek (Ana de San Bartolomé [1606-1609]1998; [1611-1624]1998), rówieśnica Marii od św.

5. Cyt. według Biblii Tysiąclecia.

Józefa, „towarzyszka, infirmerka, sekretarka, doradczyni i bliska przyjaciółka" (Urkiza 1998,5) Teresy od Jezusa (przyszła święta przyjmowała Annę do klasztoru w Ávili w 1570 r., a 12 lat później umarła w jej obecności). Anna jako bliska współpracowniczka Teresy po jej śmierci cieszyła się w Hiszpanii uznaniem. Czuła się spadkobierczynią Wielkiej Reformatorki i odegrała znaczącą rolę w propagowaniu odnowy terezjańskiej w zakonach francuskich i belgijskich na początku XVII wieku. Jej pobyt we Francji wiązał się jednak z udręką. Została przymuszona do wyjazdu przez kardynała Pierre'a Bérulle'a, który widział Annę od św. Bartłomieja jako przełożoną w klasztorze w Pontoise (pierwszym klasztorem, założonym w Paryżu w 1605 r. kierowała Anna od Jezusa Lobera). We Francji Anna przebywała w latach 1604-1611. Nieporozumienie wokół pierwszych bosaczek w tym kraju wiązało się z próbą pozbawienia ich możliwości wpływania na wybór spowiedników, a także z tym, że Anna od św. Bartłomieja chciała przyjmować do wspólnoty córki z rodzin protestanckich, czemu sprzeciwiała się Lobera popierana przez Bérulle'a. W krótkim czasie rozwinął się konflikt między Anną od św. Bartłomieja i Bérullem, a także między nią i Anną od Jezusa, która preferowała inny model sprawowania władzy we wspólnocie. Dodatkowy problem, z jakim musiała borykać się Anna, to bariera językowa – niezbyt dobrze znała francuski i Bérulle nie chciał, by francuskie mniszki rozmawiały o sprawach duchowych ze swoją hiszpańską przełożoną. W rezultacie Anna miała nieduży wpływ na swoje zakonnice, sprawowała władzę raczej nominalnie, co zapewne nie było dla niej komfortowe, podobnie jak świadomość, że jej podwładne w przeciwieństwie do niej pochodziły z zamożnych arystokratycznych domów i były lepiej wykształcone. Jeszcze bardziej nieprzyjazne środowisko zastała Anna w Paryżu, gdzie ją przeniesiono. Pomimo tych niedogodności i niezależnie od konfliktu z męskimi przełożonymi i współsiostrami, czując się spadkobierczynią Teresy, nieustannie walczyła o zachowanie tego, co jej zdaniem było najważniejsze w terezjańskim modelu wspólnotowym – rygorystyczne przestrzeganie zasady posłuszeństwa. Walczyła też o dobrostan swoich sióstr. W jednym z pism autobiograficznych czytamy:

> I gdyby pan Bérulle był w tak dobrych stosunkach ze swoimi podwładnymi, nie chciałyby go opuszczać; ale traktują je nie jak sługi Boże, ale jak niewolnice, odbierając im wolność, jaką daje im religia.
>
> [*Y si monsieur Bérulle hubiera tenido tan buen término con las que tiene a su cargo, no se le quisieran ir; mas las tratan no como siervas de Dios, sino como a esclavas, quitándoles libertad que las religiones les dan*] (Ana de San Bartolomé [c. 1590] 1998, 451-452).

Wyraźnie widać tu niezgodę na zawłaszczanie duchowej wolności sióstr. W swoich tekstach (jest autorką m.in. dwóch autobiografii, esejów dokumentujących jej przeżycia mistyczne i ponad sześciuset listów opisujących jej zmagania o kształt zakonu) często powołuje się na słowa św. Teresy, wypowiedziane w jej obecności, a przede wszystkim na jej pisma – *Księgę fundacji*, *Twierdzę wewnętrzną*, *Drogę do doskonałości* i *Konstytucje*. Anna była bliżej Matki Założycielki niż Maria od św. Józefa. Jako strażniczka charyzmatu Teresy reprezentowała jednak bardziej rygorystyczny model kształcenia nowicjuszek (powołując się wciąż na słowa i pisma Teresy). Brak tu owej humanistycznej myśli pedagogicznej, pozwalającej jednostce na pielęgnowanie poczucia wolności i godności, a także – co dla nas szczególnie ważne – tak głębokiego jak u Marii poczucia „kobiecości" w kontekście religijnym. Pisma Anny od św. Bartłomieja są nasycone aluzjami i cytatami z pism Ojców Pustyni, ze Starego i Nowego Testamentu, licznymi pouczającymi i powtarzanymi w wielu miejscach przykładami. W autobiografiach i listach Anny „dobrze widać jej umiejętności w zakresie autokreacji i taktykę, jaką stosowała, by wpływać na swoich czytelników" (*illustrate her skills at self-fashioning and the tactics she used to influence her readers*), podkreśla Bárbara Mujica (2020, 207). Jest to niezmiernie ważne spostrzeżenie, zwłaszcza jeśli rozważymy cel, jaki przyświecał obu omawianym zakonnym pisarkom. Maria od św. Józefa, która podnosiła wagę siostrzeństwa (*sororidad*), pisała dla swoich sióstr. Dla Anny od św. Bartłomieja ważna była również, jak się wydaje, owa autokreacja, co podkreśla Darcy Donahues: „Możliwe, że pisanie postrzegała jako swój prawdziwy głos, umożliwiający jej przekazywanie doświadczeń i uczuć, które w inny sposób nie mogłyby się ujawnić" (*it is quite possible, that she perceived writing as her real voice, through which she could express experiences and sentiments otherwise silenced*, za: Mujica 2020, 207). Wyraźna jest u Anny także skłonność do sformułowań normatywnych, które nadają jej pismom szczególnego charakteru. Krytykując miłość własną, która jest przyczyną zła, zakonnica pisze:

> Miłość własna jest bardzo przebiegła i okazuje się zawsze niezwykle przezorna. Zanim nadejdzie rozum i dobra myśl, ona pierwsza zjawia się ze swoją fałszywą mądrością i przy każdej okazji udziela swoich rad.
>
> [*El amor propio es muy sagaz y muéstrase en todas las ocasiones muy prevenido. Antes que venga el espíritu y buenos pensamientos, él sale primero con su falsa sabiduría y en todas las ocasiones da su consejo*] (Ana de San Bartolomé [1606-1609] 1998, 667).

Anna od św. Bartłomieja podkreśla, że nowicjuszki powinny przede wszystkim odznaczać się bezgranicznym posłuszeństwem – słowo przełożonego/przełożonej powinno być dla nich rzeczą świętą – a także cnotą skromności. Muszą podejmować codzienną walkę ze słabością i zwątpieniem, biorąc za przykład żywoty

świętych mężczyzn (stąd zapewne częste odwołania do św. Franciszka) i kobiet, zwłaszcza do dominikanki, św. Małgorzaty Węgierskiej, oraz św. Gertrudy, cysterki. Przede wszystkim zaś powinny czerpać z Matki Założycielki, która nie wahała się pisać o własnych błędach i niepokojach. Zwłaszcza w tym ostatnim zaleceniu widoczny jest silny aspekt retoryczny. Anna od św. Bartłomieja sama też przyznaje, że „czasami ujawnia niektóre swoje słabości, by [siostry] mogły swobodniej wyrażać swoje", podkreślając, że takie postępowanie jest bardzo przydatne w wychowaniu (*algunas veces las descubra algunas de sus flaquezas para que ellas sean más libres en decir las suyas; este punto es de gran provecho*, [1606--1609] 1998, 657). Zdarza się, że opuszczają ją jednak siły i nadzieja. W jednym z tekstów autobiograficznych z czasów pobytu we Francji, Anna kieruje do czytelnika pełne bólu słowa: „Niech każdy, kto to czyta, zrozumie, co może czuć biedna istota, obca i sama, opuściły mnie już bowiem moje towarzyszki" (*Yo dejo a sentir a quíen lo leyere lo que se podía sentir una pobre criatura extranjera y sola, que ya me habían llevado ls compañeras* ([c. 1590] 1998, 457) (*argumentum ad misericordiam*). Zgodnie z obserwacjami ówczesnych pedagogów Anna zwraca uwagę, że należy stosować indywidualne podejście do nowicjuszek i obserwując ich potrzeby, nie obarczać obowiązkami i zaleceniami, których nie mogą spełnić; ten aspekt nie jest jednak tak opracowany i rozwinięty, jak u Marii od św. Józefa. Ważnym obrazem, który roztacza Anna od św. Bartłomieja, charakteryzując doniosłą funkcję, jaką ma do spełnienia mistrzyni nowicjatu, jest matka karmiąca niemowlę własną piersią. To powtarzany często motyw o szczególnej, retorycznej sile, chętnie wykorzystywany przez kobiece autorki: „Ta, która pełni tę funkcję [mistrzyni nowicjatu], ma być jak matka karmiąca dziecko piersią" (*Ha de procurar la que tiene este oficio, que ha de ser como una madre que cría un niño a los pechos*, [1606-1609] 1998, 632, także 673)[6].

Reforma terezjańska objęła zarówno karmelitanki, jak i karmelitów. W męskich i żeńskich klasztorach pielęgnowano spuściznę Wielkiej Reformatorki, na jej pismach opierała się duchowość karmelitów i karmelitanek bosych. Formacja nowicjuszek i nowicjuszy opierała się na tych samych zasadach. Juan Luis Astigarraga w artykule poświęconym *Instrucción de novicias* Marii od św. Józefa wydobywa przede wszystkim owe zbieżności:

> Nie oznacza to, że w formacji nowicjuszy i nowicjuszek w Karmelu terezjańskim od najdawniejszych czasów nie było pewnych wspólnych cech. Najlepszym dowodem jest główna część *Instrukcji* Marii od św. Józefa, skupiająca się na metodzie modlitwy i jej praktyce. [Maria] rozwija metodologię zaproponowaną także w *Księdze rekreacji* (…), która zgodna jest z systemem stosowanym w nowicjatach męskich zakonów karmelitów bosych.

6. Była to niezwykle nośna figura wykorzystywana w różnych kontekstach, także w opisach doświadczeń mistycznych, przejęta dla karmelitanek bosych przez św. Teresę. O kreowaniu wizerunku wzorowej przeoryszy zob. Teresa z Avili *Księga życia* 15,12, *Droga do doskonałości* 31, 9-10, *Twierdza wewnętrzna* 4,3,10.

[*Esto no quiere decir que entre la formación de novicios y novicias en el Carmelo Teresiano no hubiese ya desde los primeros tiempos ciertos rasgos comunes. La parte central de esta Instrucción de María de san José, centrada en el método de la oración y en su práctica, ofrece la mejor prueba. Desarrolla la misma metodología propuesta en su Libro de recreaciones (recreación séptima) y que coincide con el sistema en uso en los noviciados de los Descalzos*] (Astigarraga 1978, 472).

Dzieło Marii od św. Józefa ma jednak cechy szczególne. Pierwsza – to wyjątkowa forma, kolejne to: nasycenie dialogu wrażliwością, rozumianą jako cecha kobieca, swego rodzaju retoryczna polemika z ustalonymi kulturowo granicami, przekonanie, że słabość kobiet jest pozorna, że „uczony mąż" nie zawsze ma przewagę nad mądrą i dzielną niewiastą, a wyrafinowane „uczone" księgi mogą trafić w próżnię.

Maria od św. Józefa i Anna od św. Bartłomieja stawiały się w sytuacji walczących o kształt spuścizny po Matce Założycielce rycerek. Mistrzynie odpowiedzialne za swoje siostry dbały zarazem o ich dobrostan – duchowy i fizyczny. Pisma obu kobiet wychowujących kolejne pokolenia karmelitanek nasycone są znaną i stosowaną w retoryce topiką, często specyficzną dla kobiecych tekstów dyskursywnych. Obie znalazły się w centrum konfliktu, opartym na antagonizmie *my* i *oni*, obie świadome były siły narzędzi retorycznych. Chętnie i sprawnie posługiwały się alegorią, emfazą, ironią, apostrofą, pytaniem retorycznym, figurami dialektycznymi, takimi jak *conciliatio*, *praeparatio*, *concessio*. Stosowały argumenty z dawności i z autorytetu, odwołując się do pism Ojców Kościoła, Biblii, a przede wszystkim do myśli Matki Założycielki. Broniły kształtu jej Konstytucji oraz prawa do nauczania doktryny, walcząc jednocześnie o władzę – każda na swój sposób, ale równie żarliwie. W efekcie tworzyły własną i wspólnotową historię, wpisującą się w walkę o kobiecą podmiotowość poprzez wyzwolenie się spod męskiej dominacji w Kościele i w życiu świeckim.

Źródła

Ana de San Bartolomé. [c. 1590] 1998. [Contra el deterioro de la tradición teresiana en Francia]. W *Ana de San Bartolomé. Discipula y heredera de S. Teresa. Obras completas*, red. Julian Urkiza, 451-457. Burgos: Editorial „Monte Carmelo".

Ana de San Bartolomé. [1606-1609] 1998. [*El oficio de criar novicias*]. W: *Ana de San Bartolomé. Discipula y heredera de S. Teresa. Obras completas*, red. Julian Urkiza, 624-633, 656-674, 691-693. Burgos: Editorial „Monte Carmelo".

Ana de San Bartolomé. [1611-1624] 1998. [*Formación de novicias y ejercicios de piedad*]. W: *Ana de San Bartolomé. Discipula y heredera de S. Teresa. Obras completas*, red. Julian Urkiza, 694-713. Burgos: Editorial „Monte Carmelo"

Anonim. [1691]1907. *Instrucción para educar las novicias carmelitas descalzas, en todos los conventos de la religión / publicada por orden y mandato de nuestro definitorio general celebrado en Toledo el año 1691*. Burgos: Editorial „Monte Carmelo".

María de San José. [1590-1592] 1982. *Avisos y maximas para gobernar religiosas*. W *Humor y espiritualidad en la Escuela Teresiana primitiva: Santa Teresa de Jesús, Jerónimo Gracián, Ana de Jesús, María de San José*. Burgos: Editorial „Monte Carmelo".

María de San José. [1602] 1982. *Instrucción de novicias. Diálogo entre dos religiosas, que Gracia y Justa se llaman, sobre la oración y mortificación con que se deben criar las novicias*. W *Humor y espiritualidad en la Escuela Teresiana primitiva : Santa Teresa de Jesús, Jerónimo Gracián, Ana de Jesús, María de San José*. Burgos: Editorial „Monte Carmelo".

Santa Teresa de Jesús. 1967. *Obras completas.* Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos.

Opracowania

Astigarraga, Juan Luis. 1978(2). „Paginas de Maria de San Jose (Salazar). Hallazgo del original de su Instrucción de novicias". *Ephemerides Carmeliticae* 29: 469-506.

Atienza López, Ángela. 2016. „Nosotras, ellos, nuestra orden. Una revisión en torno a los tiempos fronterizos en el Carmen Descalzo, c. 1585–1596". W *Identidades y fronteras culturales en el mundo ibérico de la Edad Moderna*, red. José Luis Betrán, Bernat Hernández, Doris Moreno, 229-242. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

Dudała, Halina. 2022. „Inwentarz Zespołu Akt Klasztoru Pw. Św. Marcina Sióstr Karmelitanek Bosych w Krakowie". *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 119: 81-130.

Lewandowska, Julia. 2019. *Escritoras monjas. Autoridad y autoría en la escritura conventual femenina de los Siglos de Oro*. Madrid: Iberoamericana –Vervuert.

Lewandowska, Julia. María de San José [O.C.D.]. W *Escritoras Monjas de los Siglos de Oro. Base de datos*. https://escritoras-monjas.al.uw.edu.pl/maria-de-san-jose-o-c-d/.

Martínez Muñoz, Ana. 2024. „Porque hablo con mis hermanas: sororidad, interlocución y géneros literarios en la prosa de María de San José". *Studia Aurea* 18: 61-83.

Mujica, Bárbara. 2020. *Women Religious and Epistolary Exchange in the Carmelite Reform: The Disciples of Teresa de Ávila*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Urkiza, Julian. 1998. *Introducción general.* W *Ana de San Bartolomé. Discipula y heredera de S. Teresa. Obras completas*, red. Julian Urkiza. Burgos: Editorial „Monte Carmelo".

Weber, Alison. 1996. *Teresa of Avila and the Rhetoric of Feminity.* Princeton: Princeton University Press.